

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ
ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Ову књигу Филолога уредили
М. ПАВЛОВИЋ Р. БОШКОВИЋ М. ПЕШИКАН

Секретар
Ж. СТАНОЈЧИЋ

Књ. XXX — св. 1—2

БЕОГРАД
1973

Момчило Д. САВИЋ

(Београд)

ПОРЕКЛО И ЗНАЧЕЊЕ ЈЕДНЕ РЕЧИ ИЗ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

(ћелак)

Било зато што је релативно скорашњег настанка било зато што је постала на источној периферији наших говора и уклопила се у њихов покрајински лексички фонд, дакле говора који су дали мало (да не кажемо ништа) нашем књижевном језику, тек чињеница је да реч *ћелак* нисмо успели да нађемо у низу речника и збирки речи у којима смо сматрали да ће бити регистрована. Ако је тачно да је настала у источној Србији — како оправдано претпостављамо (што ћемо настојати да докажемо) — и да је постепено проширила своју ареу тиме што је пренета и западно од Велике Мораве, она је ипак остала само део говорног фонда, још увек без права на улаз у писану реч. Ако схватимо да је подручје на коме се некад чула било прилично уже него данашње, онда нас не треба чудити што је не налазимо ни у Вуковом *Српском рјечнику*¹, а још мање у *Рјечнику хрватског или српског језика* Југославенске академије наука². Нисмо је очекивали ни у *Речнику косовско-меџохијског дијалекта* чији је аутор Глиша Елезовић³, ни у *Turcizmita и srpskohrvatskom jeziku* Абдулаха Шкаљића⁴ као ни у *Etimologijskom рјечнику хрватског или српског језика* Петра Скока⁵. Интересантно је, међутим, да ову реч не помиње ни Александар Белић у свом делу *Дијалекти источне и јужне Србије*⁶, а не даје је ни Маринко Станојевић

¹ Користили смо IV издање, Београд 1935.

² Dio III, Zagreb 1887—1891.

³ Београд 1932.

⁴ Сарајево 1966.

⁵ Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1971, I том: А-Ј.

⁶ *Српски дијалектолошки зборник*, књ. I, Београд 1905.

у *Прилозима речнику тимочког говора*⁷ (иако би — по нашем мишљењу — требало да је буде најпре на овом терену). Напоследку, констатовали смо је у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*⁸. Ту, у књизи V на стр. 81, стоји дословно:

БЕЉАК, -ака, м покр. дечак, шипарац, момчић. — За мушкарца . . . од 14 до 16 година [каже се] шипарац . . . ђелак у Левчу (Трој., Гл. ЕМ 1926, 61). Од десете до петнаесте године зове се момчић, чирак, шипарац и ђелак (Грб. С. 1, 140). Кад сам бија ђелак (дечко) таг сам једва чекаја да ме Бог тамо [у то село] однесе (Ђорђ. Т., Кар. 1903, 90). (Тимок, С—Ц).

Несумњива је заслуга састављача овог *Речника* што су ову реч регистровали и што су јој — рекли бисмо — унеколико одредили значење. Што се тиче њеног порекла, оно је запостављено, с обзиром на то да се састављачи уопште нису упуштали у етимологију.

Да је ова реч заиста поникла у источној Србији, и поред тога што се данас среће и даље од леве обале Велике Мораве према западу (нпр., у Левчу), куда је доспела с постепеним продирањем елемената говора источне Србије, најбољи доказ је то што је на том терену најпре и констатована, како се види из објашњења датих у *Речнику*. Пример наведен из часописа *Кар[ашић]* већ по свом дијалекталном руху указује на говоре источне и јужне Србије, док се друге две скраћенице такође односе на материјале с овог подручја: Грб[ић] С[аватије, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког, Српски етнографски зборник XIV, 1909*]; С[танојевић Станко] и Ц[ветковић Милац, *Збирка речи из Црне Реке (Тимочки крај), 1899*].

Но пре него што укажемо на приближно тачно значење ове речи, што ће бити прилично лакше него кад се ради о путевима које је превазила пре него што је добила свој данашњи облик у нашем језику, нужно је назначити да се она на подручју на коме је настала чује као *ђелак -ака* (узев у обзир дијалектални акценатски систем који одступа од акценатског система књижевног језика), а не као *ђелак -ака* (како једино мора да гласи у књижевном језику)⁹.

Ма колико да се ради о покрајинској речи, није случајно што је запажена и забележена релативно касно. Склони смо да верујемо у њен

⁷ *Српски дијалектолошки зборник*, књ. III, Београд 1927, стр. 179—194.

⁸ Београд 1959 и даље.

⁹ Дијалектални акценат ове речи проверио сам с професором Игрутином Стевовићем, на чему му најлепше захваљујем.

скорашњи настанак, па стога њено порекло не треба тражити ни у старословенском ни у раним страним лексичким и другим утицајима на наш језик и његове говоре. А будући да се данас среће као покрајинска, тј. ограничена на источну Србију и Поморавље у ширем смислу, природно је очекивати да је њен настанак могућно везати за неки од суседних језика, односно од говора оних језика који су се у даљој и ближој прошлости налазили (или се и данас налазе) на периферији данашњих наших говора поменуте зоне или још увек живе на истом терену с нашим говорима. Али, на жалост, наша лексичка испитивања у том правцу на постојећем прикупљеном материјалу остала су без резултата. Није нам пошло за руком да наиђемо у речницима суседних словенских (бугарског и македонског) и несловенских језика (албанског и румунског) ни на какву реч коју је могућно без дубље анализе довести у везу с нашом речју *ћелак* како на фонетском тако и на семантичком плану¹⁰.

Међутим, ако нам могућност разрешења проблема нису дали поменути речници суседних језика, од којих неки доносе, поред књижевног и савременог, и архаични и дијалектални речнички фонд (или бар указују на њега), случај нам је дозволио да на нешто што би — као врло вероватно — указивало на порекло ове наше речи (посматрано и фонетски и семантички) наиђемо у влашким говорима источне Србије, тј. баш на оном географском подручју на коме се српски и влашки говори преплићу и на коме је ова реч најпре и забележена у нашем језику, односно као саставни део тамошњег српског говора.

¹⁰ За бугарски смо прегледали: А. Дновернуа, *Словарь болгарского языка*, 1885, без места издања; Найден Геровъ, *Рѣчникъ на българскый языкъ*, Пловдивъ 1895; *Речник на свремениа български книжовен език* (главен редактор Стоян Романски), Българска академия на науките, том първи, А-К, София 1955; Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, И. Заимов, Ст. Илчев, *Български етимологичен речник*, Издателство на Българската академия на науките, София 1962 и даље; Марин Младенов, *Бугарско-српскохрватски речник*, Београд 1967; за македонски: *Речник на македонскиот језик* (со српскохрватски толкувања) у редакцији Блаже Конеског, Скопје 1961; за албански: Angelo Leotti, *Dizionario albanese-italiano*, Roma 1937; за румунски: Lazăr Şăineanu, *Dicţionar universal al limbii române*, ed. VIII-a, Craiova, sine anno; *Румынско-русский словарь* (под редакцией Б. А. Адрианова и А. Е. Михальчи, Москва 1954; *Dicţionarul limbii române literare contemporane* II, D-L, 1956 и *Dicţionarul limbii române moderne* 1958, оба Bucureşti, Editura Academiei R. P. R. — Уједно напомињемо да искључујемо могућност повезивања наше речи с мађарском речју *dyer(m)ek* 'дете', узев да је на подручју на коме се чује наша реч искључено сагледати мађарски утицај у историјски догледном периоду, иако би се и у овом случају могла претпоставити извесна подударност, више семантичка него фонетска. — Посебну захвалност дугујемо професору Радосаву Бошковићу, који нам је указао на низ радова о којима претходно нисмо били обавештени.

У својој збирци *Cîntece bătrînești și doine*, састављеној од народних лирских и епских песама на румунском језику које је сакупио углавном на нашој државној територији јужно од Дунава на којој се чују влашки говори (у њој се, иначе, налази само незнатан број румунских народних песама са бугарске и румунске државне територије), румунски фолклориста Cristea Sandu Timoc даје, између осталих, под бројем 70 на стр. 143—146, и песму *Tarul Murat și Radu Voivoda* [’Цар Мурат и војвода Раду’]¹¹. Он одмах и наводи (у *Indice de informatori*, стр. 505) да ју је чуо између 1937. и 1939. године од Симе Прунара из села Злоките (sic!) код Неготина, од кога је у том периоду записао 56 песама. Нагласимо да је реч о песми — балади, како је назива састављач збирке у *Prefață* [’Предговору’] — која се не среће у румунском народном стваралаштву северно од Дунава¹². У њој се говори како је војвода Раду на превару одведен у Цариград, после чега долазе стихови (стр. 144):

Murat țaru de-l vedea,
Da ordinu a-l tăia:
— Voi cincî sute de gelați,
Geaba ciorba mi-o mîncăți;
Pe Radu de nu-l tăiați,
Capu-n țapă-i alinați!
Gelații mi-l buldușea,
La Bosfora mi-l ducea,
Gata capu a-i tăia,
Numa-n lanțuri mi-l ținea.

Важно је, међутим истаћи да је румунски скупљач, попут највећег броја оних који су се бавили на терену овим послом, имао пред очима књижевну, а не и језичку страну прикупљеног материјала, па је све сакупљене песме (осим једне једине) дао у, мање-више, румунском књижевном руху, односно у оном обличју које је сматрао да се уклапа у књижевну норму. Можда га је на такав корак навела и немогућност да се адекватно, без посебног система типографских знакова, пренесе

¹¹ Коришћено је издање: București 1967. Прво, нешто непотпуније издање појавило се 1943 (Craiova).

¹² Исп. *op. cit.*, стр. 16, где се дословно каже: „Pătrunderea în balada timoceană a cîntecului *Tarul Murat și Radul Voivoda* a fost posibilă sub influența baladei bulgare argoare identice, *Радул бег и цар Мурад*“ (тј. настанак тимочке баладе омогућен је под утицајем скоро идентичне бугарске баладе). Ту се одмах упућује и на бугарску збирку у којој се налази поменута песма: Иван Бурин, *Българско народно творчество*, том I, Софија 1963, стр. 13. А овај моменат фолклорног утицаја подвлачимо да бисмо указали и на језички утицај који он може да повуче.

и доста разнородан језички материјал, нарочито кад знамо да је прикушњен на територијама трију држава. Али се при таквом послу најпре одстрањују покрајинске или дијалекталне фонетске особености, док морфолошке, синтаксичке, стилистичке и, најчешће, лексичке тешко се могу избећи а да се не поремети стих и рима¹³. Уосталом, оне прилично мање падају у очи него фонетске особености, а понекад их је могућно открити тек после озбиљне лингвистичке анализе.

А кад све то знамо, и ако бисмо се сложили са румунским фолклористом који у речи на којој се задржавамо види српскохрватско *целат*, па одмах даје у *Glosariu*, на стр. 496, и објашњење „*gelat* — *călău* (књижевни румунски израз за појам 'целат, крвник', настао из циганског *кало* — 'црн')“, онда би горњи стихови у дословном преводу имали следеће значење: 'Кад га је [војводу Радула] видео цар Мурат, / дао је наређење да га посеку: / — Вас пет стотина целата / бадава ми једете чорбу / ако Радула не посетете / [и] главу му на колац не смирите! / Целати га потераше, / на Босфор га одведоше, / спремни да му одсеку главу, / [док] су га држали у ланцима'. Али је тешко, и поред свих претераних песничких слобода и хипербола којима се одликује румунска (и било која друга) народна поезија, дозволити да се на овом месту ради о луксузу султана који држи пет стотина „целата“. Састављач збирке је сметнуо с ума да у румунском постоји реч коју је приписао српскохрватском лексичком фонду (иначе, он је добар познавалац и српскохрватског језика), јер је данас тако ретка да ће је румунском фонду тешко приписати и личност која одлично познаје овај језик¹⁴.

¹³ Исп. мој приказ поменуте збирке румунског фолклористе у *Прилози*, Београд 1967, св. 3—4, стр. 297—300 као и саопштење на XII конгресу романиста *Alcuni influssi serbi sulle parlate valacche della Serbia Orientale* (у *Actes du XIIe congrès international de philologie romane*, avril 1968, II, 1971, éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest, стр. 1069—1076).

¹⁴ Тако, нпр., D. Gamulescu — M. Jivcovici, *Dicționar sîrbocroat-român*, Pančevo—București 1970, српскохрватско ЦЕЛАТ даје само као *călău*, док КРВНИК као *călău, gîde*, а речи *gealat* или *gelat* уопште не помиње. Слично је и у *Rumunsko-srpskohrvatskom rečniku* (у редакцији Р. Флоре), București—Pančevo 1969, у коме се среће само *călău*, али не и *gealat, gelat* или *gîde*. Као последњи речник поступају и *Dicționar romîn-francez* (Ion Brăescu) и *Dicționar romîn-englez* (Șerban Andronescu), оба București 1961. За разлику од њих, *Dicționar romîn-german* (redactor responsabil Mihail Isbășescu), București 1963, даје све три румунске речи. Док за *gîde* вели да је архаично, под GEALAT даје следећа значења: 1. (inv.) Henker, Scharfrichter 2. grosser Bengel, Hüne, Raufbold 3. (ornit.) Fliegenfänger. Дакле, овде су се нашла сва значења које може имати ова румунска реч. У овом речнику који на овом месту превазилази оно што је речено у речницима Румунске академије наша пажња се задржава на значењима датим под 2.

Међутим, сва четири претходно консултована румунска речника је бележе, иако не потпуно доследно. Заједничко им је углавном што је помињу као GEALAT и што указују на њен молдавски облик GELAT. *Румунско-рускији словарь* и *Şăineanu* дају јој значење: под 1. први *îalâc*, други *călău* а под 2. први *îuscîельгă*, други *soiu de vrăbie care se hrăneşte cu mişte* [’врста врапца који се храни мувама’]. А два речника Румунске академије наука се умногоме разликују од првих, али се међусобно скоро подударају. Погледајмо како ову реч објашњава онај из 1958. године, и зато што је новији и зато што је у њему дата суштина:

GEALAT, gealați, s. m. (Inv.) Călău, gîde. (Azi, peior.) Om voinic, zdravăn (și violent). — Тс. cellât.

Дакле, застарело значење ове румунске речи је ’целат’, док је данашње, и то пејоративно, ’храбар, снажан (и напрасит) човек’. Она је — како румунски речник наводи — турског порекла (вероватно се мисли да је у румунски доспела преко турског).

Према томе, није нам тешко да претпоставимо постојање влашке речи *gelat* на нашој територији, узев да је као варијанту помињу румунски речници, мада не у говорима јужно од Дунава. Али остаје чињеница да и наша реч *целати* и румунска *gealat*, односно влашка *gelat* имају исто порекло.

Није непознато да су обе речи истог, арапског порекла, иако су и у наш и у румунски (као и у суседне језике) доспеле преко турског. А. De Biberstein Kazimirski, *Dictionnaire arabe-français*¹⁵, даје на стр. 314:

ĠALLĀD = bourreau (syn. sayyāf),

а одмах потом изведеницу од истог корена:

ĠALADA = 1. dureté, sévérité. 2. fermeté, force de caractère. 3. hardisse, courage, bravoure. 4. agilité.

Основно и фигуративно значење овог арапског корена, од којих је прво боље очувано у српскохрватском а друго у румунском, срећу се и у турском језику. Mehmet Ali Aġakaу, *Türkçe sözlük* [’Турски речник’]¹⁶, објашњава на стр. 146 овако поменути реч, не указујући на њено арапско порекло:

CELLĀT = ölüm cezasına çarptırılari öldürmek işini üzerine alan kimse [’онај који преузима на себе убијање на смрт осуђених’],

а потом прелази на изведеницу:

¹⁵ I tome, Paris 1960 (обновљено издање из прошлог века). — За низ објашњења која се односе на арапски и турски језик веома смо захвални Дарку Танасковићу, асистенту Филолошког факултета у Београду, који нам је био од особите користи.

и у турском језику. Mehmet Ali Aġakaу, *Türkçe sözlük* [’Турски речник’]¹⁶, објашњава на стр. 146 овако поменути реч, не указујући на њено арапско порекло:

CELLĀT = ölüm cezasına çarptırılari öldürmek işini üzerine alan kimse [’онај који преузима на себе убијање на смрт осуђених’],

а потом прелази на изведеницу:

CELÂDET = büyüklere karşı gösterilen cesaret [’храброст која се показује у односу на великаше’, тј. ’против великаша’].

Још боље на основно и пренесено значење ових речи указује један други речник, Diran Kélékian, *Dictionnaire turc-français*¹⁷, који већ у основној речи види два значења, стр. 442:

DJELLÂD = bourreau, exécuteur des hautes oeuvres,

да би одмах затим навео још две од истог корена: прву, коју смо већ сретали

DJELÂDET = bravoure, intrépidité,

и другу, са турским суфиксом:

DJELLADLYQ = profession de bourreau, fig. tyrannie.

Пренесено значење речи „целат“ често се чује и у турском, нпр., *celat gibi bir adam* [’човек као целат’, тј. ’човек спреман на све’]. Уосталом, слично значење среће се и у нашем језику. Њега помиње више речника, нпр., Абдулах Шкаљић, стр. 236, пише под ЦЕЛАТ: — 2. Фиг. бездушан и немилосрдан човек.

Имамо утисак да смо оваквим излагањем указали на две појединости. Најпре, да су и српскохрватска и румунска реч дошле из истог извора, што суштински и није било спорно. Потом, да су различита значења која оне данас носе у два језика (у нашем ’извршилац смртне казне’, у румунском ’храбар човек’, истина, уз пејоративан призивок) могла да се нађу још у језику из кога реч потиче (у арапском) као и у језику преко кога је донета на Балкан (у турском). Па ако запоставимо акценатске особености двају језика, с обзиром на то да је наш тонски а румунски експираторан, као и место акцента, иако се по месту акцента наша реч приближава румунској у говорима источне Србије, јер гласи *целâи* (у румунском *gelât*), а не *целайи* (као у књижевном), видећемо да је између две речи једина фонетска неподударност у нешто другачијој артикулацији почетног консонанта. За разлику од арапског, турског и румунског језика који имају само један ред африката, српскохрватски познаје два реда: безвучно *ћ* и *ч* и звучне *ђ* и *џ*. Што се тиче румунске безвучне африкате *с* (*e, i*), она стоји негде између српскохрватског *ћ* и *ч*, али је у већини случајева ближа последњој, док је звучна румунска африката *г* (*e, i*), чија артикулација пада између српскохрватског *ђ* и *џ*, далеко ближа првој африкати него другој. Презимајући арапске речи са звучном африкатом *г*, нешто мекшом него што је слична турска африката *с*, Османлије су је саобразиле својој (тврђој) африкати. А пошто је турска африката ближа нашем *џ* него *ђ*,

¹⁷ Istanbul 1928.

она је у нашем језику тако преузета, док ју је румунски преузео својом једином звучном африкатом *g* (*e, i*).

Можда је интересантно и питати се како је арапска реч доспела у влашки говор наше територије, узев да је највећи део румунске језичке територије познавао *gealat*, а само Молдавија *gelat*, исту фонетску варијанту која се среће јужно од Дунава, при чему је искључено тражити фонетске утицаје између говора двеју потпуно одвојених и далеких области: Да ли је, напослетку, ова влашка реч варијанта донета северно од Дунава или је ушла у влашки непосредно из турског или преко неког балканског језика, евентуално нашег? Кад постављамо овакво питање, желимо истаћи да је све до недавно више аутора, углавном наших, указивало на недавни долазак Влаха у ове крајеве, заснивајући своје наводе на миграционим процесима становништва румунског говора (често и уз тврдњу да је у добром броју случајева реч о повратку румунизованих Срба који су се својевремено пред Турцима повукли на север) с леве обале Дунава у току сто година које се протежу на XVIII и почетак XIX века. Било је и мишљења да се главни миграциони процес одиграо за краткотрајне аустријске владавине северном Србијом, од пожаревачког до београдског мира (1718—1739)¹⁸. Међутим, проучавање турских извора — који су у последње време постали доступни нашим научним радницима — оправдано оповргава представу коју смо имали о овом питању, јер се, наиме, долази до индиција по којима поменуто становништво румунског говорног језика јужно од Дунава може представљати делом и остатке средњевековних влаха из некадашње српске државе, нарочито ако термин Влах који помињу турски извори указује и на етничку (и лингвистичку), а не само на социјалну припадност, што још увек остаје као отворено и спорно¹⁹.

Нема сумње да ће један део питања остати без одговора. Али — рекли бисмо — он и није битан. Суштина нашег тврђења своди се на то да су реч о којој дискутујемо говори источне Србије могли да преузму из влашких говора. А процес који се том приликом одиграо није тешко сагледати. Вековна словенско-романска симбиоза каква је постојала и на Балкану и северно од Дунава прерасла је у каснијем пе-

¹⁸ Исп., нпр., Станоје Мијатовић, *Ресава, Српски етнографски зборник XLVI*, Београд 1930, стр. 162 и даље.

¹⁹ Исп. Мирослав Драшкић, *Порекло становништва и етнички процеси у селима Негојинске Крајине* (у Гласнику Етнографског музеја, Београд, бр. 31—32, 1969, стр. 11 и 64) као и Душанка Бојанић—Лукач, *Крајина у време њурске владавине* (*ibid.*, стр. 65—109 и, нарочито, стр. 85). Поменутој тези иду у прилог и разматрања Павла Ивића, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, стр. 79.

риоду у источној Србији у српско-румунску симбиозу, везану у првом реду за билингвизам²⁰.

Посматран на фонетско-морфолошком плану, пут који је превагирала ова реч арапског порекла пре него што су је наши говори преузели из влашког био би следећи. Двојезично говорно лице је вероватно имало пред очима множину од *gelat*, која у румунском гласи *gelați* (читати: ђелаџи), узев да по фонетским законима румунског језика *t* испред *i* добија вредност нашег *џ*. Преневши исту реч у свој српски лексички фонд, говорно лице ју је третирао, држећи се сада фонетских закона српског језика, као *јунак* — *јунаџи*, па је од плурала *ђелаџи* створило нови сингулар *ђелак*.

Семантички део питања је још јаснији. Усвајајући арапску реч преко турског, српскохрватски је потиснуо у други план њено пренесено значење, док је румунски, који је већ имао на широком простору реч за исти појам (мислимо најпре на *gîde*, а тек касније на *călău*, узев да су се Цигани тек у позном средњем веку појавили на Балкану), прихватио оријенталну реч с претежно пренесеним значењем. А када је, на територији источне Србије, ова влашка реч доспела из лексичког фонда двојезичног лица у лексички фонд лица које је говорило само српски, она је могла да значење 'млад, снажан и напросит човек', какво има у румунском, веже уопште за 'недорасло и непромишљено мушко чељаде', можда и с извесним подсмешљивим призвуком. И лично сам је увек чуо са таквом нијансом. А њу су — чини ми се — запостављали они који су покушали да укажу на значење ове речи.

²⁰ Ист. Ал. Rosetti, *Istoria limbii române — Limbile slave meridionale (sec. VI—XII)*, București 1964⁸, стр. 32 и 41; Radu Flora, *Din relațiile sîrbo-române (privire de ansamblu)*, Pančevo 1964, passim; Р. Ивић, *Српски народ . . .*, стр. 23 и даље; као и Милисав Лутовац, *Симбиозе, њлеменске ѡрансїланїџаџије и сїлеменавања у неким областїима Југославије (у Гласнику Етнографског института САНУ, књ. XVI—XVIII (1967—1969), 1971, стр. 25—42 passim).*